

А 2006

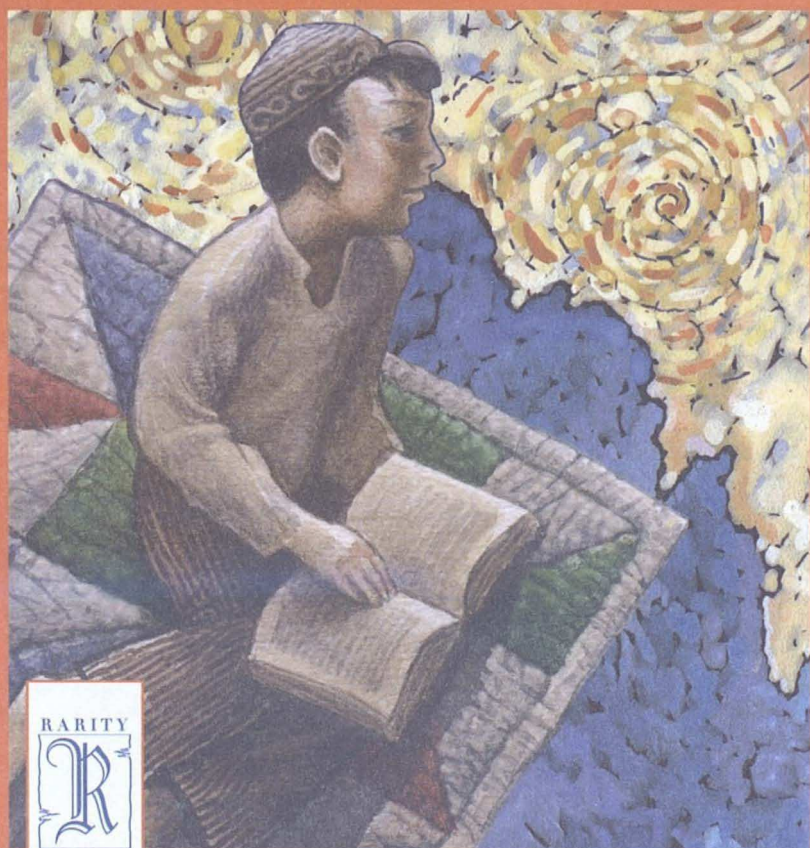
6025к

Қазақ
прозасы
қазынасынан

Бердібек
СОҚПАҚБАЕВ

**Жалалық шаққа
саяхат**

RARITY

PUBLISHING
COMPANY LTD

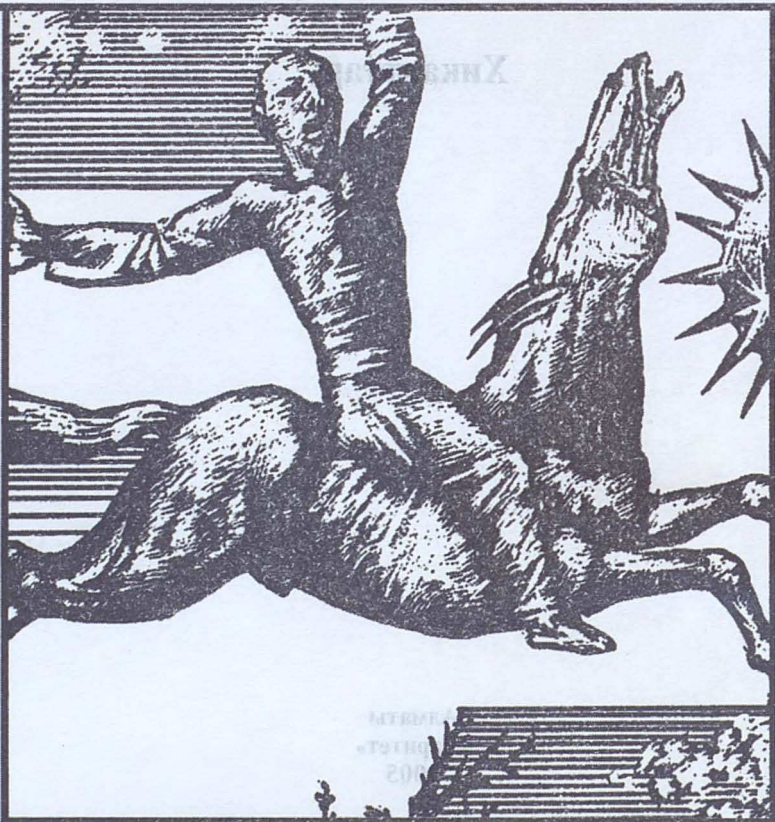
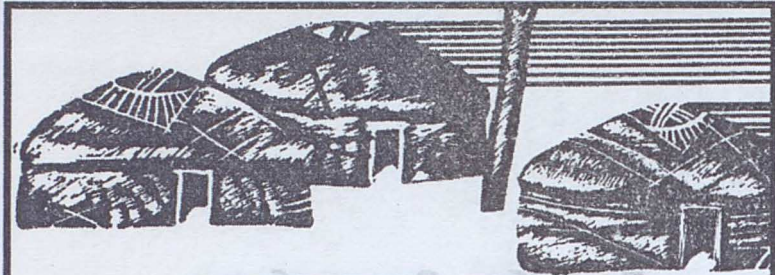

Бердібек Соқпақбаев

Балалық шаққа саяхат

Хикаяттар

Алматы
«Раритет»
2005

Қазақ
прозасы
қазынасынан

Бердібек
СОҚПАҚБАЕВ

Балалық шаққа саяхат

Хикаяттар

RARITY

PUBLISHING
COMPANY Ltd

ББК 84Қаз7-4

С63

Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және
спорт министрлігі

Ақпарат және мұрағат комитеті
бағдарламасы бойынша шығарылды

Серия 2002 жылдан бастап шығарылып келеді

Серияның негізін салған *З.Серікқалиұлы*
Көркем безендірмесі негізін салған *А.Тіленшиев*

Соқпақбаев Б.

С63 Балалық шаққа саяхат: Хикаяттар. — Алматы:
Раритет, 2005. — 320 бет. — «Алтын қор» кітапханасы.

ISBN 9965-663-88-2

Аса қорнекті қаламгер Бердібек Соқпақбаевтың қай шығармасына үнілсеңіз де, адам болсам деген үлкен арманы бар, асқар таудай биік мақсат-мұраты бар балғын кейіпкерлердің тағдыр талқысында талай қиыншылықтарды бастан кешіп барып есейіп-ер жеткен, шындалып-қалыптасқан қайсарлығына тәнті боламыз.

Ұсынылып отырған кітап атын иеленген хикаятта жетім баланың жетілу жолы, мінез-құлқының қалыптасуы, арман-тілегі суреттелген. Ал әйгілі «Менің атым Қожа» туындысы әр қазақ оқырманына жақсы таныс деп ойлаймыз.

ББК 84Қаз7-4

С 4803250101—18
413(05)—05

ISBN 9965-663-88-2

© «Раритет» БК, 2005
© Безендірген Святослав Ким, 2005

МҰҢЛЫҚ ДАРЫН — ҚАЙСАР ҒҰМЫР

(Алғы сөз орнына)

XX ғасырдағы ғажайып рухани құбылыстарымыз көшіне көз жүгіртсек, қазақ топырағындағы қайран да қайран Ахмет Байтұрсынов пен Тұрар Рысқұлов бастаған эллиндік ғаламат тұлғалар; ұлы Мұхтар Әуезов бастаған алыптар; Қасым Аманжолов, Тәкен Әлімқұлов, Жұбан Молдағалиев, Сырбай Мәуленов, Бердібек Соқпақбаев, Хамит Ерғалиев, Тоқаш Бердияров, Қуандық Шаңғытбаев, Қалтай Мұхамеджанов секілді классиктер — шоң серкелер; сондай-ақ бұлардың соңынан ілескен Мұқағали Мақатаев, Жүмекен Нәжімеденов, Асқар Сүлейменов, Зейнолла Серікқалиев, Төлеген Айбергенов, Оспанхан Әубәкіров, Сағи Жиенбаев тәрізді жаңа классиктер — жас перілер өздерінің небір айтулы туындыларымен, әрқайсысы қадау-қадау сирек болмыстарымен көз алдымызға келе қалады да, мұхиттай шалқып-толқып тебіреніп жататын әдебиетіміздің классикалық шырайы мен шыңдарын, қоры мен шеңберлерін мейлінше түрлентіп, мейлінше байытып, мейлінше кеңейтіп, мейлінше толықтырып, мейлінше асқақтатып шыға келетініне пенде болып та, оқырман болып та, сыншы болып та сүйсінбеуіңіз әсте мүмкін емес.

Бұлардың шығармашылық бақыты сол, әрқайсысының ешкімге ұқсамайтын, тек бір ғана өздеріне тән мың құлпыратын дербес көркемдік әлемінің барлығында. Оның үстіне, осынау таланттар әлемінің тәуелсіз әдебиетіміздегі ұлттық та, жалпыадамзаттық та сұлулықты паш ете білуінде, ұрпақтар рухы мен санасындағы, тегі мен тәрбиесіндегі өзінің халықшыл мұраты мен миссиясын сол сонау кездегі — жарыққа алғаш шыққан сәтіндегі ғажайып көркемдік уызын жоғалтпаған қалпында шын атқарып, шын дарытып келе жатқанында болса керек.

Мұның өміршең бір көрінісіне, тылсым бір жұмбағына дәлел ретінде қазақ әдебиетінің, әсіресе қазақ прозасының классигі —

шоң серкесі Бердібек Соқпақбаевтың шығармашылық жолы мен мұрасын айтар едік. Ендігі қысқа қайырым сөзді осы төңіректен өрбітіп көрейік.

Кең-байтақ еліміздегі жер жәннаты саналатын Жетісу өңірінде — Хантәңірінің баурайында дүниеге келу, меніңше, Бердібек Соқпақбаев үшін зор бақыт, құт бақыт болды. Өйткені ол осынау табиғаты сұлу да көркем өлкенің, — бұл арада Жаратушының өзін де таңғажайып жасампаздықпен әрі жомарт, әрі ұлы суреткер болып кеткен демеске шараң жоқ, — тек бір перзенті ғана болып шектелмегенін, қайта, керісінше, ғажайып бір суреткері, халқының аса бір сүйіп оқитын бәсіре классигі ретінде ел тарихында, руханият шежіресінде өз орнына лайықты көтеріліп, заңды ие болғанын мақтанғыш етуіміздің артықшылығы жоқ деп білеміз. Бұған Бердібек Соқпақбаевтың «Жекпе-жек», «Алыстағы ауылда», «Менің атым Қожа», «Балалық шаққа саяхат», «Қайдасың, Гауһар» атты хикаяттары мен «Өлгендер қайтып келмейді» романын айтсақ та жеткілікті. Өйткені оқырмандардың сүйіспеншілігіне бөленгені сонша, оқтын-оқтын бұл туындылардың әрқайсысы, тіпті, автордың көзі тірісінде де бірнеше рет қайта басылымға ие болған. Әлемнің бірнеше тілдеріне аударылған. Жекелеген күйінде де, таңдамалы туындылар топтамасында да сан рет басылып, талай-талай оқырман ұрпақтар мен буындардың ыстық ықыласына ие болғаны жұртшылыққа кеңінен мәлім жәйттер.

Бердібек Соқпақбаев (1924—1992) өмір кешкен кезең тарихында сәулелі шақтардың аз да, ығи түнегі мен тығырығы мол, қасірет-тақсыреті ығи шаш етектен (колхоздастыру тұсындағы шолақ белсенділік, ыңырашағы шыққан ашаршылық, үрейі зәрлі жау табу науқаншылдығы, соғыс жылдарындағы көтерем ауылдың өлермен тіршілік-тірмізгі, соғыстан кейінгі тұралаған тұрмысты қалпына келтіру, елуінші жылдардағы ұраншылдық пен ақпаршылдық, жоспаршылдық пен көзбояушылық, тоғышарлық пен әкімшілдік және тағысын-тағылар тәрізді маскаларды, перделерді, қитұрқылықтарды шебер бүркемеленіп келетін) әлеуметтік өмір шындықтарының небір келеңсіздіктері сол сірескен күйінде әлі бәз-баяғыша сіресіп, арпалысып жатқаны ешкімге таңсық емес еді.

Міне, осындай өмір шындықтарын мейлінше қоспасыз, мейлінше аяусыз түрде жазу, көркем бейнелеу сол тұста әрі саяси, әрі рухани идеология талаптарына мүлде сай келмейтін еді. Солай бола тұра, батыра жазу, ашындыра жазу, өмірден түңілте отырып жазу кез келген талантты қаламгердің қайсарлығын, күрескерлігін айрықша қажет ететін еді. Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа», «Балалық шаққа саяхат», «Қайдасың, Гауһар» атты туындыларының өз кезіндегі әдебиеттің әрі саяси, әрі рухани платфор-

масына — өмірдегі әлеуметтік-қоғамдық тіршіліктің күнгей жақтарын мейлінше жалтыратып, мейлінше әсірелеп, мейлінше боямалап, кеңестік жұмақтың мейлінше мамыражай, мейлінше тартыссыз орнағанын, сөйтіп, социалистік құрылымның — жаңа қоғамның әлеуметтік озық қасиеттерін алақайлатып-дуылдатып, лепірте ұрандатып — лепірте аспандатып көрсету мақсатына үш қайнаса сорпасы қосылмайтын. Қоғам тіршілігінде белшемізден батып, жиіркенішті орын алып отырған өмірлік шындықтарға, соған табан тірейтін, содан қуат алатын көркемдік шындықтарға адал болу — шын мәніндегі талант иелерінің баршасына тән болғаны әдебиет тарихынан мәлім. Алайда мұның қаншалықты рухани күреспен — рухани сезім, рухани ой табандылығымен, суреткерлердің азаматтық та, қаламгерлік те, әрі арлы, әрі қажырлы позицияларының арқасында жүзеге асқанына көз жеткізу еш қиын емес.

Сондықтан шығар, «Менің атым Қожа» хикаятындағы оқушы Қожаның бойындағы жүйрік қиялдардың ой ойлап, іс-әрекеттер жасау жолындағы адам баласының жас мөлшеріне лайық бірде даналықпен, бірде шалалықпен, бірде қызығушылықпен, бірде тапқыр қулықпен, бірде бейғам аңғалдықпен туыстасып, көбіне әттеген-айлармен, көбіне шалдуарлықпен, көбіне шалағай оғаштықпен, одағай іс-әрекеттермен ұласып кететінін қайтерсің. Мұндайда озат оқушы Қожа, озат пионер Қожа, журналист-жазушы болуға құштар арманшыл Қожа өзі көріп-біліп, өзі араласып жүрген өмір шындықтарымен неліктен үйлесім таппай жүргеніне таң?! Неге бұлай? Неге басқаша? Сол кезең тұсындағы өзімен тақырыптас келіп, соның жоралғысына жараған басқа туындылардағы өмір шындығының түк қайшылықсыз, түк кереғарлықсыз, түк таластартыссыз (көбіне жеңіл-желпі, тиіп-қапшы, болар-болмас, тым жалаң, тым жадағай, тым идеяшыл, тым ұнамды, тым күрескер, тым кемшіліксіз көріністер төңірегінде), кейде жасанды сироп қосқан, кейде су қосқан шалап шығармалар әуеніне — шығармалар хорына мынау Қожаның өміртаным, адамтану, қоғамтану жолындағы адасулары, әрине, әуелден-ақ жат көрініп, үркітіп-шошынтып жіберетіні рас еді.

Жазушының кәдімгі өмір шындығына осыншама адал да берік болғандығын Қожаның образ ретіндегі, бала ретіндегі, көркем характер ретіндегі пішін-порымының, әдіптерінің тосын екендігі, қалыптасу үстіндегі, яғни өтпелі жас мөлшеріндегі, психологиялық өзгеріс кезеңіндегі жасөспірім болмысындағы, шешуші әрекеттердегі көркем шындығының жаңалығы мейлінше тың әрі жаңаша еді, мейлінше ірі еді, мейлінше тапқыр еді, мейлінше сүйкімді еді, мейлінше қайсар еді, мейлінше алғыр еді, мейлінше шуақты да нұрлы еді. Өйткені Бердібек Соқпақбаев суреткерлік ішкі түйсігімен де,

қоғамдық құбылыстар ағымындағы жылымықтың (1956 жылғы КПСС-тің XX съезінің шешім-ықпалы) мүмкіндік тудырған кеңшілігіне де саяси көзқарас алғырлығымен әрі жүйріктігімен Қожа бейнесінің осындай күрделілігін, сөйте тұра сондай бір қарапайым тартымдылығын тамыршыдай тап басып суреттеген еді. Сондықтан суреткердің бұл ерлігі әлі де болса көне сұрлеудің аясында самарқау дамып, әлі де болса әдебиеттегі схематизм мен штампшылдық, жылтырата әсірелеу мен жалған тартысшылдық дерттерінен арыла алмай отырған қазақ әдеби процесінен қолдау таппай, ең әуелі орысша күйінде Мәскеуде (1956) жарық көріп, іле-шала жер-жаһанды шарлап барып, туған топырағындағы өз оқырмандарының қолына 1959 жылы ғана тиеді. Жиырма шақты тілге аударылады. Кейіннен «Менің атым Қожа» атты фильм де түсіріледі. Кинорежиссер Абдолла Қарсақбаев түсірген бұл фильм талай-талай халықаралық кинофорумдар мен кинофестивальдардың әр алуан жүлделеріне ие болады, қазақ киносының алтын қорындағы бір туынды ретінде қазірде де экрандардан көрсетілумен келеді.

Бердібек Соқпақбаев өзінің суреткерлік эстетикасында — өмір шындығына және өнер шындығына, екеуінің үнемі бір өрімде — өздеріне тән ғана сегменттердің (құрылымдық тегі мен түзіліміндегі тепе-теңдіктер) паритеті әрі раритеті қатаң саталынуына айрықша және өте-мөте мән берген. Суреткердің қай шығармасын оқысаңыз да, не сюжетті, не оқиғаны, не ситуацияны, не образды жасанды түрде күшейту, жасанды түрде асқындыру, жасанды түрде әлсірету, жасанды түрде шектей салу жоқ. Өмірдегі шын жәйттерді жадағай да жалаң түрде ширату не тарқату және жоқ.

«Менің атым Қожа» хикаятындағы қаламгерлік осы машық «Балалық шаққа саяхат» (1960), «Қайдасың, Гауһар» (1966) хикаяттарында да, «Өлгендер қайтып келмейді» (1967—1974) романында да көшелі өрнек тауып, өзінің қаламгерлік өрісінің құнарлылығына, шүйгіндігіне, дербес көрінісіне кім-кімнің болсын көзін жеткізе түседі.

Үш дәптерден тұратын «Өлгендер қайтып келмейді» романы «Балалық шаққа саяхат» хикаятының заңды жалғасы. «Балалық шаққа саяхатта» — кейіпкер автордың өзі — Бердібектің онжылдықты бітірген кезеңін қамтыса, «Өлгендер қайтып келмейді» романы кейіпкер — болашақ жазушы Еркін Мамырбаевтың 1938—1958 жылдардағы өмірін суреттейді.

«Балалық шаққа саяхат» хикаятында 1920—1930 жылдардағы ел өмірінің шындығы Алатаудың бір түпкіріндегі қазақ ауылының басынан кешкен жағдаяттар арқылы көрсетіледі. Жазушы қаламының ащы шындығы мейлінше нанымды, мейлінше аянышты,

мейлінше нақты, мейлінше қарпайым көрініс тауып, ой-сезіміңді баурап, билеп алады. Бала көзімен көрінетін, суреттелемін ауыл тіршілігі, ауыл тұрмысы, өмір шындықтары қылаусыз құдіретімен, өксіген шер-шеменімен жаныңа батады, қоспасыз қалпымен, яғни жазушы Сейдахмет Бердіқұловтың қанатты тұжырымына негіз болған «Өтірігі жоқ өмірмен» мықтап қауышасыз. Нысанадағы ондыққа тигендей дәлдікпен әрі тура, әрі нақты, әрі көркем түрде айтылған «Өтірігі жоқ өмірмен» қауышқан кезде, кешегі кеңестік дәуірдің небір келеңсіз, небір көлеңкелі шындықтарын суреткерлік қысқалықпен, суреткерлік сергектікпен, суреткерлік қапысыз дәлдікпен — көзбен көріп, қолмен ұстағандай күйде бейнелегендіктен де, соның қақ ортасында дәл өзің жүргендей сезінетінің бар.

Бала Бердібектің көрген-түйгенін, білген-сезгенін, бірте-бірте бастан кешіп, тоқыған үстіне тоқи түскенін үш дәптерден тұратын романда енді Еркін Мамырбаев жалғастырады. Сүт бетіндегі қаймаққа қол жеткізбек түгілі, ең әуелім өмір-тағдыр атты жалған дүниенің үзілмес-түгесілмес сапары үстінде қазан түбіндегі қаспаққа қол жеткізудің қиындығын бір кісідей басынан кешкен Еркін Мамырбаев талай өткелектерден өтеді. ФЗО-ға аттанған, жолшыбай түрменің азабы мен ашторгай дәмін татқан, әйтеуір міндет-мұрат пен арман-қиял жүгін орта жолда, талай-талай тар жол, тайғақ кешуде аударып алмай студент атанған, кейіннен жоғары оқу орнында талантты жас ақын, соңынан жас мұғалім болған, өлеңдері мен әңгімелері баспасөз бетінде жарық көрген, кітаптары шыққан, сөйтіп, мүшелік билетке ие болып, қаламгер атанып, шығармашылық әр алуан ортада қызмет еткен Еркін Мамырбаевтың тіршілігі өзінің өмірдеректері мен өміртанымдарын қатар-қабат алып жүрген тұлғасымен оқырманын қызықтыра тартып ала жөнеледі. Кез келген шығармашылық иесінің әрі тұрмыстық, әрі өмірлік, әрі өмірбаяндық тұрғыдан бастан кешкендері өзінің қарапайым шындығымен, іргетасының нықтығымен етене жақын әрі ашық сырласуға, өзара пікір алысуға, деңгей салыстыруға жетелей жөнелетіні романның көркемдік құдіретін арттыра түскен деп білеміз.

«Менің атым Қожа», «Балалық шаққа саяхат», «Алыстағы ауылда», «Жекпе-жек», «Қайдасың, Гауһар» хикаяттары мен «Өлгендер қайтып келмейді» романын оқығанда, кешегі кеңестік дәуірдегі — кеңестік қоғамдағы партиялық саяси ұстанымдардың, әлеуметтік-идеологиялық ұстындардың көбінесе тек сөз жүзінде, тек жоспар жүзінде орындалынып, ал нақты өмірде — нақты тіршілікте сөз бен істің бір түйін өзегіне айналмағаны жанына батумен болғанын автор жасырмағанына, жауырды жаба тоқымағанына тәнті боламыз.

Өйткені әлеуметтік-қоғамдық үйлесімсіздіктердің баршасы қаламгер көкірегінде қордаланған тұста, Бердібек Соқпақбаевтың орыстың ұлы ақыны Федор Тютчевтің: «Все во мне, и я во всем» немесе «Нет дня, чтобы душа не ныла» тәрізді жолдарын талай-талай рет іштей қайталағаны бар. Солай бола тұра, француздың ұлы ақыны Шарль Бодлердің: «... и страдаю я только от самого себя» дейтін қанатты жолын өзіне бойтұмарша санап, қажығанын қайрай түсіп, шыңдай түсіп, соның өмірлік ақиқатына ден қойып, қанағат тұтқаны да кәміл.

«Аш құлақтан — тыныш құлақ» деп шындықтың жүзінен, шынның жүзінен таймаған, айнымаған. Селқос, бейжай қарауға азаматтық та, қаламгерлік те ары төзбеген, дәті шыдамаған. Қайта керісінше, қаламгерлік қандауырымен әлеумет пен қоғам өмірінде барған сайын күбірткеге, метастазаға айналып бара жатқан әкімшілік мецандықты, әкімшілік эгоизмді, әкімшілік ауыз жаласуды, сыбайластықты, парақор-жемқорлықты, белден басып, тізеге салушылықты аяусыз сылып тастауға ұмтылған. Соған жұртшылықтың, әлеуметтің, қоғамның көзін жеткізуге қаламгерлік барын салған, сарқа күш-қайрат жұмсаған. Сөйтіп жүріп, осы күрестің жеңісі мен жемісі үшін мұңлық дарынын — қайсар ғұмырын арнаған Бердібек Соқпақбаевтың пешенесіне, сөз жоқ, қазақ әдебиетінің, қазақ прозасының ХХ ғасырдағы классигі болу бақыты бұйырған еді.

Расында да, Бердібек Соқпақбаев өз заманында шығармашылық жолы үстінде мұңлық дарынымен қайсар ғұмыр кешкен, әдебиетте де, өмірде де мейлінше оқшау, мейлінше тұйық, мейлінше саяқтау жүрген классиктер қатарында-санатында болды. Өйткені бұған оның еншісіндегі қоғамы да, қаламгерлік болмысы да тікелей итермелегені, тікелей мәжбүр еткені шындық еді.

Расында да, ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің, әсіресе қазақ прозасы классиктерінің бірі болып табылатын Бердібек Соқпақбаев өз дәуірінде бірде төтеннен тау қопарарлық, бірде төтеннен теңіз тулатарлық, бірде төтеннен жер сілкінтерлік әрі әлеуметтік, әрі көркемдік өксігін өз жүрегінде тынышықтырған, тұншықтырған мұңлық дарынымен, шерлі әуенімен, шынайы сыршылдығымен шерткен, сонысымен өмірде де, әдебиетте де мейлінше оқшау, мейлінше тұйық, мейлінше саяқтау жүргені шындық еді. Бұған кезінде оның еншісіндегі қоғамы да, қаламгерлік болмысы да итермелегені, мәжбүр еткені шындық еді.

Енді бүгін тәуелсіз еліміздің жаңа буын ұрпақтары қазақ әдебиетінің алтын қорындағы асыл дүниелермен қайта қауышатыны және мұның ғұмыры ұзаққа созылатыны, жаңа бір дәуірлермен жалғасын табатыны күмәнсіз.

Сайлаубек ЖҰМАБЕК

БАЛАЛЫҚ ШАҚҚА САЯХАТ

ҮЗІК-ҮЗІК СУРЕТТЕР

Жаз. Жайлау. Шұбала қонған киіз үйлер. Қанаттас бір ауылға апам мені жетелеп, қыдырыстап келген. Үш-төрт әйел үйде шай ішіп әңгімелесіп отыр да, мен сыртта асық ойнаған балалардың қасында қызықтап қарап тұрмын.

Ересектеу баланың бірі кенет иығымнан жұлқып қалды:

— Әне, сені тастап, шешең кетіп бара жатыр!

Ауылдың ортасын қақ жарып, тарам-тарам соқпақ жол өтеді. Сол жолмен түйеге мінгескен екі әйел соқтырып кетіп барады. Екеуі де кимешек киген. Артындағысы аумаған менің шешем. Мені бөтен ауылда қалдырып, жөнep барады.

Мен шешемнен өлмей қалармын.

— Апа! Апа! — деп артынан қуып бердім. Құлындағы дауысым Құдайға жетіп, бақырып жүгіріп келем. Аяулы шешемнің маған бұрылып қарағысы да келмейді.

— Апа! Апа!

Бақырудан өңешім жыртыла жаздайды. Жол шетіндегі үйлердің адамдары бәрі маған қарап қалған. Тек шешем ғана қарамайды. Ұзын аяқтарымен тайрандай желген жүрдек түйе оңайлықпен жеткізбейді.

Бір әйел көлденеңнен дауыстап:

— Әй, қатын, балаң жылап келеді! — деді.

Шешем енді ғана маған жалт бұрылып қарады. Сөйтсем, шешем деп жылап келе жатқан адамым мүлдем бөтен... Алдындағысы да мен танымайтын басқа әйел.

Өз шешем сол әлгі шай ішкен үйде отыр.

Уақыттың көбін су бойында өткіземіз. Су бойында ойнаймыз. Міне, енді қалжырап үйге қайтып келем, қарнымда түк қалмаған, ашпын.

Шешем құр талқан берді. Дәмсіз қара талқан. Жейін десем, тамағымнан жүрмейді...

Біздің ауылдан жоғары бір шақырымдай жерде Киікбай ауылы. Сонда күйеуге тиген немере әкпем тұрады. Қалай келгенімді білмеймін, сол үйде қазанға қарып жапқан күйелештеу нан жеп отырмын.

Бір кезде есіктен шешем кіріп келді. Мені көріп, жылап бассалды. Неге жылайтынына түсінбеймін.

Сөйтсем, шешем мені аяқ астынан жоғалтып алған. Бүкіл ауылдан іздеп таппаған. Суға ағып кеткен деп ойлап, есі қалмаған.

Бұдан аз бұрын шешем мені осында ертіп келіп, нан жегізген екен.

Тағы да киіз үй тіккен көшпелі ауыл. Күз кезі болар, жердің оты қашқан. Ауылға төрт-төрттен сап түзеген салт атты көп әскер кіріп келеді. Бастарында шошақ төбелі шлем-буденовка. Мойындарында найзалы мылтық. Алдыңғы біреу желбіретіп қызыл ту ұстаған. Кілең шолақ құйрық аттар.

Жұрт үйді-үйлерінің есіктерінен бастарын шығарып қарап қалған.

Әскер ауылдан өлеңдетіп шығып кетіп барады. Дауыстарынан жер солқылдайды.

Ауылдың қасындағы қара жолдың шаңын аспанға көтеріп, қора-қора мал айдап өтеді. Атты-жаяу адамдар малмен бірге кетіп бара жатады. Кейі мойындарынан айқастырып тапанша, сумка салған. Айқай, шу, жылаған әйел-қыздар.

Бұл «кәмпеске».

Кешқұрым от басын айнала отырып алып, үлкендер әңгіме шертеді. Іштерінде менің әкем, ағаларым. «Жұрт колхоз болады. Бір қазаннан ас ішіп, бір көрпенің астында ұйықтайды»... деген тәрізді үрейлі әңгіме айтылады.

Бай, құлақты жояды екен дейді.

Байы бай, түсінікті. Жоя берсін. Ал құлақты неге жояды? Кесе ме сонда? Түсінбеймін.

«Бөлшеібек», «социализм», «комсомол» деген тәрізді оғаштау жаңа сөздер жиі айтылады. Пәленше комсомолға жазылыпты десе, тындап отырғандар үдірейісіп қалады.

Біздің үйдегі бірден-бір хат танитын «оқымысты» Сатылған ағайым. Ол үлкендігі тоқымдай-тоқымдай қарала қағаздар ұстап келеді.

— Аға, бұ не?

— Кәзит.

«Кәзит» те бұл ел үшін соны зат.

Сатылған оқиды. Басқалар жапырлап құлақ түріп тыңдайды. Содан соң «кәзит олай депті», «кәзит былай депті» деп, таратып әкетеді.

Оқылған газет жыртылмайды. Үйге көрік беретін кілем орнына қабырғаға жағалата ілініп қойылады. Әр-әр жерінде адамның және бірдеңелердің суреттері. Мен суреттерге тамашалап қараумен болам. Мұншама ұқсас салынғанына таңырқаймын.

— Аға, кәзит қайдан келеді? — деп сұраймын.

— Алматыдан келеді, өкімет шығарады.

— Алматы жер түбі, үлкен қала екенін білем. Ал өкімет не?

— Өкімет — ол осы жұрттың бәрін билейді. Байларды кәмпеске жасайды. Түсіндің бе?

Мен басымды изеймін, еміс-еміс бірдеңелерді түсінетін тәріздімін.

Жігіт болып қалған Сатылған ағайым кішкентай ойық терезенің алдында тікесінен тік тұрып, кітап па, газет пе, бірдеңе оқып тұр. Қарағым, көргім келеді. Бірақ қазекен көңілі түскен жерден оя салған терезе тым биік, бойым жетпейді. Сатылғанның о жақ, бұ жағына шығамын, көре алмаймын.

Ал бірақ қоруім керек.

Сатылғанның сол жақ қасында қабырғаға сүйелген келсап тұр. Келсаптың қасында сүйеулі шалғы тұр. Әлгінде шешем келсапты төсеніш етіп, сапсыз шалғымен тері сүргілеген. Содан соң екеуін қатар сүйеп қоя салған.

Келсаптың қол ұстайтын жері ойық. Соған аяғымның ұшын тіредім де, сатыға өрмелеген адамша созылып, көтеріле бердім. Жалаң аяқпын. Көтеріліп үлгермедім. Аяғым тайып кетті де, құлап түстім. Бір аяғымды құшақтап, зарладым да қалдым. Асыл шалғының ащы жүзі май табанымды ырситып сойып түскен.

Бұрқ ете қалған қара қан жаралы аяғымды шеңгелдеп ұстап алған қолымның сыртына көл-көсір жайылып барады.

Ас үйден шешем жетіп келді. Жараға киіз күйдіріп басып жатыр. Ыстық киіз қарып өлтіріп барады.

— Шыда! Шыда! Қаны тоқтайды.

Сүмбеден әжем Бөпке келген. «Әже, маған не әкелдің», — деп, қалта-қалтасын ақтарып жатырмын. Әжемнің қалталарында түп болмайды. Түп болатын шығар-ау, бірақ оған менің қолым оңайлықпен жетпейді. Қолтығыма дейін сұғып жіберіп іздегенде, қалта түбінен қолыма ілінбейтін нәрсе жоқ: жіп-шу, қол орамал, оймақ, құрт, көмпит — бәрі аралас.

Кешкі уақыт. Бәріміз үйде отырмыз. Мен әжемнің мойнына асылып, мазалап ойнай бердім. Әжем көнбіс әрі иі жұмсақ. Мазаладың деп ренжімейді. Зекіріп, дауыс көтергенді білмейді. Қазандықтың алдында жайнап жатқан отты көрсетіп:

— Ана отқа түсесің, қой, — дейді.

Мен қоймаймын. Қой деген сайын ерегесіп кетем. Арт жақтан тағы да жүгіріп келіп, мойнына асыла кетем дегенде, Бөпке әжем еңкейіп қалсын. Мен екпініммен ары асып, домалап түсейін. Жайнап жатқан қызыл шоқтың тура үстіне құладым. Отырғандар шу ете қалды. Әсіресе шешемнің дауысы ащы шығып кетті. Мен және бір домалап, шоқтың үстінен ары асып кеттім. Қазақшылап айтқанда, Құдай қаққан, еш жерім күймеген.

Шілденің ыстық күні. Әжем екеуіміз Сүмбеге, нағашым үйіне жаяу келе жатырмыз. Даланың шаңдауыт қара жолы. Жүргінші аз. Бойы шағын әжем аяғын тыпың-ты-

пың тез басады. Мен енесіне ілескен құлын тәріздімін, біресе о жағына, біресе бұ жағына шығамын. Зорға ілесіп келем.

Судың арғы оңірі ойпат, тоғайлы алқап. Одан әрі тау. Таудың аппақ басы күн нұрымен шағылып, көзді ұялтады. Әжемнен ол аппақ не екенін сұраймын. Қар дейді. Жаздыгүні де қар бола ма? Болады дейді әжем. Қызық. Қалайша еріп кетпейді?

Таудан бері жазық сардала. Дала төсінде жарқырап аққан өзен. Тау өзені. Одан да әрі саржазықтың бетінде темір пештің қызуына ұқсаған жалындаған ғажайып бір толқын байқалады. Жерден будақ-будақ шығып жатқандай болады. Мен қызықтап қарап, көз алмаймын.

— Әже, анау алыстағы будақ-будақ толқын немене?

Әжем оның сағым екенін айтады.

— Сағым деген немене? Түтін бе?

Әжем күледі. Сағымның түтін емес екенін түсіндірген болады.

— Қасына барып, қолмен ұстауға бола ма?

— Ақымақ неме, сағым — ол жел секілді. Желді қолмен қалай ұстамақсың?

Жауыннан соң кемпірқосақ пайда болады. Дөңнің ар жағында жап-жақын жерде тұрады. Мен қанша рет оның қасына жақын бармақ болып жүгірдім. Бірақ жете алған емеспін. Бір дөңнен ассам, және бір дөңнің ар жағына секіріп шығып, алыстай беретін тәрізді. Сағым да соған ұқсас болғаны ғой. Көруін ап-айқын көресің. Ал бірақ жақындап, қолмен ұстай алмайсың. Қызық. Бұған да менің ақылым жетпейді.

Мен шаршай бастадым.

— Апа, Сүмбе әлі алыс па?

— Бүгін Ұшқа жетіп қонамыз. Сүмбеге ертең барамыз.

— Ұш алыс па?

— Жоқ, онша алыс емес.

Мен әжемнің арқасында келе жатырмын. Аяқтарым тынығып, жетісіп қалдым.

Жолдың екі жақ жағасы биік шилер. Қияқтары желкілдеп, қау болып көрінеді. Шидің арасы толы шырылдауық шегіртке. Төңіректі мың құбылтып, әнге толтырады. Екі көзі маржанға ұқсаған, шекесінде екі тал қыл

мүйізі бар, ұзын сирақ, қанатты көк шегірткені көк шөлтен айыру қиын. Адам жақындаған кезде әндетуін қоя қояды. Әбден үстінен басар болғанда, тыз етіп бір-ақ ұшады. Анадай барып, лақтырған тасқа ұқсап торс етіп, салмақпен қонады. Сосын, сен ұзай бастағанда, тағы да сайрап жөнеледі.

Ұшта әлдекімнің жер үйінде отырмыз.

Төте оқу дейтін сөз шыққан. Ауылдың бар адамын оқуға, хат тануға шақырады. Шалдарға дейін қойындарына қағаз, қарындаш салып жүреді. Жұрт бір үйге жиналып, сабақ оқиды. Оқытушы Сатылған.

Мен есікті ақырын ашып, сығалап қараймын. Тақтаға жазылған әріптің біреуін Сатылған өзінің зінгіттей оқушыларының бірінен: «Мынау қай әріп?» — деп, таяқшамен көрсетіп, сұрап тұр. Анау жауап бере алмайды, шатып-бұтады.

Ол қай әріп екенін мен білемін. Есікті кеңірек ашып, айқайлап айтып жіберем де, тұра кеп қашам.

Кейде Сатылған оқушыларына дәптер, қарындаш үлестіреді. Бір дәптер, жарым қарындаш маған да тиіп қалады. (Қарындаштың аздығынан екі адамға біреуін бөліп беретін). Қуанышым қойныма сыймай, үйреніп алған әріптерді шимайлап жазумен болам.

Балалық шактың ең арғы түкпірінен есімде қалған суреттер, міне, осы тәрізді: біреуіне біреуі жалғаспайды, үзік-үзік. Мас болып немесе ұйықтап отырып көрген кино тәрізді. Басы болса, аяғы жоқ. Аяғы болса, басы жоқ. Көгендеген қозыдай уақыттың желісіне тізіп тастап, рет-ретімен баяндауға келмейді.

ҚОСТӨБЕ. «ЗАСТАП». ШЕКАРА

Қазақстан картасынан Алматыны көзіңізді жұмып тұрып тауып алатыныңызға мен дауласпаймын. Астанаға дәл барып тірелген саусағыңызды енді тау сілемімен шығысқа қарай сырғытыңыз. Тоқтаңыз! Мен әңгіме етіп отыр-

ған үркердей шағын ауыл Қостөбе, міне, осы арада, шекараның дәл түбінде.

Менің Қостөбем.

Менің Текесім.

Әне бір көкшіл жіптей тартылған жіңішке өзенді көрдіңіз бе? Текес сол. Белгілі Іле өзенінің басы.

Қостөбеде, негізінен, Құрмандар тұрады. Құрманның Киікбай, Найза деп аталатын екі руы. Біз Найзамыз, дұрысы Беснайза.

Беснайза екіге бөлінеді: Бейназақ, Жолыш. Біз Жолышпыз.

Беснайзалар ежелден жауынгер, ұры ел болған. Рудың Беснайза атануы да тегін емес. Бір үйдің шаңырағынан сорайған бес найзаның ұшы шығып тұрыпты, содан Беснайза атаныпты деген сөз бар.

Текестің күнгеі-шығыс бетінде біреуіне біреуі жалғаса біткен екі қырат-төбе тұр. «Қостөбе» деген сөз содан шыққан.

Қостөбенің тап іргесінен шекара күзететін қалашық (застава) орнады. Қазақтар «застап» дейді. Конфискациялау кезінде шекарадан ауа қашқан байлардың қора-жайлары иесіз қалған. Соларды жамап-жасқап жөннеді де, солдаттарға мекен-жай етті.

Шекарашылардың көбі орыстар. Қазақша білмейді. Бірлі-жарым қазақ солдаттар бар, аудармашылық жасайды. Украин, белорус дейтін де ұлттар барын қараңғы халық біле қоймайды. Түсі сарының бәрін орыс деп қарайды.

Ту сонау Украинадан, ішкі Россиядан әкелінген, басқа орта, басқа жағдайда өскен өрімдей жас солдаттар мұндағы тіршілікке бір дегеннен бейімделе кетпейді. Елге де, жерге де жұғымдары аз. Таулы аймақта жөн тауып жүріп-тұрудың өзі олар үшін әуелгі кезде оңайға түспейді. Сондықтан солдаттар шекараға нарядқа барып қайтқанда адаспас үшін, олар жүретін соқпақ жолдардың бойына сырғауыл ағаштар қадап, ол ағаштардың бастарына сыпырғы тәріздендіріп бұған шөптер байлап қойған.

МАЛ – АДАМНЫҢ БАУЫР ЕТІ

Ауылда күнде жиналыс. Елді коллективке тарту.

Салақтатып сумка салған өкілдер келеді. Өкіл келсе, жиналыс шақырылады. Қараңғы халық аңқау бала тәрізді: кім не айтса, ауыздарын ашып тындайды. Өкіл боп келген адамды құдай көреді.

Колхоз жөнінде, болашақ өмір жөнінде неше алуан гу-гу әңгімелер. Колхоз болмаймын деп қашып жатқандар бар.

Қазақтың бар өмірі малмен байланысты. Мал — тамақ, мал — киім, мал — көлік, мал — отын (отқа мал тезегі жағылмай ма?), мал — баспана (киіз үйдің бар жамылғысы малдың жүнінен жасалмай ма?).

Жер-суға сыймай жататын малдан бұл кезде тамтық қалмаған...

Қазекең мал бағудың ғасырлар бойғы азабынан «кұтылған».

Мал жоқ болған соң, енді әлгі аталғанның бәрі жоқ.

Жеуге тамақ болмағаннан өткен аянышты не хал бар екен?

Жоқшылық тек біздің өлкеде болмаса керек. Ішкергі Алматы, Шелек төңірегiнен жанбағыс іздеп, жекжат-жұрағаттарын сағалап шұбырып келіп жатқан жұрт. Түртүстерінен кісі қорыққандай.

Көктем. Күн қызу. Ауылдың қасындағы төбесіз ескі тамның біреуісін бір жас жігіт мекендейді. Аяқ-қолдары шелектей боп көгеріп ісіп кеткен. Көздері қап-қара, әдемі. Оқта-текте ел қыдырып, қайыр тілейді. Өзінде жоқ ел оған не беруі мүмкін?

Жәркенттен біздің үйді мият тұтып Мұқамеди, Жүніс дейтіндер келген. Жүніс шал, Мұқамеди оның баласы. Жігіт. Әйелдерінің аттары есімде қалмаған.

Мұқамедидің мен құралпы бір ер баласы бар, аты Садық. Екеуіміз бірге ойнаймыз.

Садықтың сары резинкадан істелген мүйізатары бар (рогатка). Біз, Қостөбенің балалары, бұрын мұндайды көрмегенбіз. Біздің қару-жарақ қорымызда мұндай ас-

пап бұрын-соңды болмаған. Біздің қаруларымыз: садақ, сақпан.

— Бұнымен атса, адам да өледі, — дейді Садық.

Біз сенеміз. Керемет қаруына бола басқа балалар Садықтан именеді.

Адал етіден Жүніс, Мұқамедилерде бір кәрілеу торы ат бар. Бізде түк жоқ. Екі үйдің аяқ лау етері сол ғана. Отқа жағатын көк тал тоғайдан сонымен әкелінеді.

Ауылдың дәл қасындағы түбекшеге тұсап қойған тор ат бір күні тұсауымен Текеске түсіп, өліп қалыпты. Ішіне су толған қарнын қампितып, бірнеше адам жағаға сүйреп шығарды. Мал иелерінің сондағы боздап жылағанын көрсеңіз. Шал да, Мұқамеди де, әйелдері де, тіпті кішкентай Садық та мал емес, ең бір аяулы жақын адамдары өлгендей көздерінің жасы көл болып, еңіреп жүр. Қазаққа малдың қаншалық жақын екенін мен сонда білдім. Бір үйдің бүкіл үміт-тіршілігі, күн көрісі торы атпен қоса өлгендей еді.

ОҚИМЫН!

Жаз кезінде өзіміз үйде барда күндіз біздің үйдің есіктері еш жабылмайды. Даладан жарық пен таза ауа кіргізіп, есік жабық болса, мұрынды дереу бітеп қалатын көп иістен жанымызды сақтап тұрады. Егер бар болып, қарынға тамақ салып алса, жан сақтаудың бұл та таптырмайтын тәсілі. Ал жоқ болса, уақасы жоқ. Адам тамақ ішпей де өмір сүре алатынын біз тәжірибеде көріп жүрген жандармыз.

Есік жабық кезде үй ішіндегі адамдар біреуін біреуі өзер көреді. Дастарқандағы тамақты өзер таниды. Әйнектерін кір басқан бір ғана ойық терезе үйге түсер жарықтың қас жауы.

Әлгіндей терезеде желдеткіш бола ма?

Есік жабық болса, еңсең басылып, үйде емес, үңгірде отырғандай боласың.

Таңертеңгі уақыт. Екі есіктің екеуі де ашық. Төр үйде сыз еденге төселген құрым киіздің үстінде төрт көзіміз түгел азанғы шайымызды ішіп отырмыз. Шай емес-ау, ақ су.

«Төрт көзге» кіретіндер: әкем Ыдырыс, шешем Әсбет, тәтем (әкемнің інісі) Смағұл, ағайым Сатылған және мен.

Бір үйде бес жанбыз. Ауылдағы үлкен де емес, кішкі де емес, орташа семья.

Арық тізесі ағаштай сорайып, иегін тіреген аурушаң шешем жез шәуғімнен ақ су құйып отыр. Еденге жая салған жамаулы шыт дастарқан. Дастарқанның дәл орта тұсына құрсаулы қоңыржағал ағаш тостағанмен қара талқан қойылған. Тостағанда бір ғана ағаш қасық.

Жұмыскер қасықта дамыл жоқ. Тостағанды шыр айналып, әркімнің алдына бір барады. Әр ауызға талқанды бір жеткізіп қайтады.

Әкем Ыдырыс кең өңеш, қомағай адам. Қасық оның қолына тиген кезде тостағандағы талқанның бір жамбасы үңірейіп қалады.

Науқасшаң шешем қасыққа сирек қол созады. Жұтсаң, кебек жұтқандай өңешті тұтқырлап ұстап қалатын дәмсіз қара талқанды ол дені сау біздерге ұқсап қарпып жей алмайды. Мүмкін болса, бір уыс, жарым уыс ақ талқанды өзіне бөлек жасап жейді. Бір түйір, жарты түйір тәтті табылса, аузының дәмін алып, ақ суды сонымен ішеді.

Мен шерімді бағана ішіп болғам. Сонда да дастарқан басынан тұрып кете алмай, жіпсіз байланып отырмын...

Оның сойылдай мықты себебі бар...

Кенет, ауыл қазағының дағдысымен есік қақпастан екі адам салаң етіп кіріп келді.

— Ассалоумағалейком!

— Әлекисалам. Төрлетіңіздер.

Ұзынды-қысқалы екі еркек аласа есікті денелерімен бітеп, қалбиып тұр. Оның бірі — төпелтек бойлы жалпақ жігіт Ұзақбай — осындағы ауыл совет хатшысы. Екіншісі — дембелше толық денелі ақсары жігіт — бейтаныс.

Ұзақбайдың қолында папкасы бар. (Мен оның папка ұстамай жүргенін көрген емеспін). Бейтаныс жігіттің де қолында кітап, қағаздары бар.

— Шайға келіңіздер, — деп, әкем мен ағаларым былай-былай сырғып, тосыннан салаң ете қалған қонақтарға төрден орын босатысып жатыр.

Папка, қағаздарын төрдегі жүктің үстіне қойды да, қонақтар отырысты. Бейтаныс жігіттің кигені қайырма